

Despre prietenie

I. Quintus Mucius, augurul, avea obiceiul să povestească multe despre socrul său, Caius Laelius, cu o mare putere de evocare și în chip plăcut, și nu șovăia să-l numească înțelept ori de câte ori vorbea despre el. Iar eu, după ce îmbrăcasem toga virilă, fusesem dus la Scaevola de tatăl meu, care dorea ca, atât cât aș putea și mi-ar fi îngăduit, să nu mă depărtez niciodată din preajma acestui bătrân. Astfel îmi întipăream în minte multe idei profund discutate de el, precum și multe formule de-ale lui scurte și bine plasate și mă străduiam să devin mai învățat prin înțelepciunea lui. După moartea acestuia, m-am dus pe lângă pontificele Scaevola¹, pe care îndrăznesc să-l numesc cel mai distins cetățean al nostru prin talentul și prin dreptatea lui. Dar despre aceasta altă dată; acum mă întorc la augur.

Pe lângă multe alte discuții, îmi amintesc că, șezând acasă la el în hemiciclu², așa cum avea obiceiul, pe când eram împreună cu el eu și numai câțiva prieteni intimi, a ajuns să discute despre o întâmplare de care vorbea aproape toată lumea. Îți amintești negreșit, Attice, și asta cu atât mai mult cu cât erai foarte legat de Publius Sulpicius³, cât de mare a fost mirarea sau nemulțumirea oamenilor, când acesta, tribun al poporului, s-a despărțit printr-o ură de moarte de Quintus Pompeius, care era consul atunci și cu care trăise în legături foarte strânse și în foarte mare iubire. Așadar Scaevola, ajungând să vorbească tocmai despre aceasta, ne-a înfățișat atunci o discuție a lui Laelius despre prietenie, pe care acela o avusese cu dânsul și cu celălalt ginere al său, Caius Fannius, fiul lui Marcus, la câteva zile după moartea lui Africanus. Mi-am întipărit în minte ideile acestei discuții, pe care le-am expus în această carte cum mi s-a părut mai potrivit: căci i-am pus oarecum să vorbească pe ei înșiși, ca să nu intervin prea des cu „zic” și „zice” și ca să se pară că discuția se desfășoară în fața noastră între persoane prezente.

Fiindcă stăruiai adesea pe lângă mine să scriu ceva despre prietenie, subiectul mi s-a părut demn să fie cunoscut de toți și demn de prietenia noastră; așadar am făcut cu plăcere în așa fel încât, urmându-ți rugămintea, să fiu de folos multora. Dar, după cum în *Cato cel Bătrân*, pe care ți l-am dedicat și care tratează despre bătrânețe, l-am pus să discute pe bătrânul Cato, fiindcă nici un alt personaj nu-mi părea mai potrivit să vorbească despre această vârstă decât acela care fusese foarte multă vreme bătrân și avusese și o bătrânețe mai frumoasă decât toți ceilalți, tot astfel, fiindcă aflasem de la părinții noștri că prietenia lui Caius Laelius și a lui Publius Scipio fusese mai demnă de amintire decât oricare alta, Laelius mi s-a părut persoana potrivită să spună despre prietenie tocmai ceea ce Scaevola își amintea că discutase acela. Iar acest fel de discuții, bazat pe autoritatea oamenilor de odinioară, a celor

¹ Vărul lui Scaevola Augurul, de asemenea jurisconsult vestit

² Incintă semicirculară cu bănci

³ Sulpicius Rufus, fost partizan al optimaților, trecuse de partea lui Marius; în timpul tribunatului său, din anul 88, propuse în adunarea poporului să se acorde comanda supremă a războiului cu Mitridate lui Marius. În tulburările create, fiul consulului Q. Pompeius a fost ucis în for. Sulpicius a fost și el ucis de Sylla în același an.

iluştri, pare-se că are, nu ştiu cum, mai multă gravitate. De aceea, când citesc ce-am scris, până şi eu sunt uneori atât de impresionat încât cred că vorbeşte Cato, nu eu.

Şi după cum atunci, bătrân fiind, am dedicat unui bătrân lucrarea despre bătrâneţe, tot aşa în această carte, ca bun prieten ce-ţi sunt, am scris către un prieten despre prietenie. Atunci vorbea Cato – în acele timpuri nu era aproape nimeni mai bătrân, nimeni mai înţelept decât el; acum va vorbi despre prietenie Laelius, înţelept, căci aşa a fost socotit, şi strălucit prin gloria prieteniei.

Aş vrea să uiţi puţin de mine şi să-ţi închipui că vorbeşte însuşi Laelius. Caius Fannius şi Quintus Mucius vin la socrul lor după moartea lui Africanus; ei încep vorba; le răspunde Laelius, căruia îi aparţine în întregime discuţia despre prietenie, în a cărei lectură te vei recunoaşte pe tine însuţi.

II. *Fannius*. – Aşa-i cum spui, Laelius: nici un om n-a fost mai bun şi mai strălucit decât Africanus. Dar trebuie să te gândeşti că ochii tuturor sunt îndreptaţi asupra ta. Numai pe tine te numesc şi te consideră înţelept. Nu de mult se spunea aceasta despre M. Cato; ştim că pe vremea părinţilor noştri Lucius Acilius⁴ a fost numit înţelept; dar şi unul şi altul în sensuri diferite: Acilius, pentru că era socotit cunoscător de drept civil; Cato, pentru că avea o întinsă experienţă şi pentru că erau lăudate multe propuneri înţelepte ale lui în senat şi în for, multe acţiuni dârze sau răspunsuri inteligente; de aceea la bătrâneţe avea, aş zice, chiar porecla de înţelept; despre tine însă ei socotesc că eşti înţelept în alt fel, nu numai prin fire şi prin caracter, ci şi prin studii şi ştiinţă, şi nu cum crede mulţimea de rând, ci aşa cum oamenii învăţaţi numesc de obicei înţelept pe cineva, aşa cum n-am auzit de nimeni în restul Greciei (căci cei care cercetează mai minuţios lucrurile acestea nu pun în rândul înţelepţilor pe cei numiţi „cei şapte înţelepţi”), iar la Atena de unul singur⁵, şi acela considerat cel mai înţelept de oracolul lui Apollo; ei gândesc că înţelepţciunea ta stă în convingerea că toate bunurile tale sunt înăuntrul tău şi în faptul că socoteşti întâmplările omeneşti mai prejos decât virtutea. Aşadar ei mă întreabă, ca şi pe Scaevola, cred, în ce chip suporti tu moartea lui Africanus, şi aceasta cu atât mai mult cu cât la nonele trecute⁶, când venisem în grădina lui Decimus Brutus⁷, augurul, pentru a lucra împreună, ca de obicei, n-ai fost de faţă şi tu, care, cu foarte mare conştiinciozitate, obișnuiai să fii prezent totdeauna la ziua fixată şi să-ţi îndeplineşti acea sarcină.

Scaevola. – Într-adevăr, C. Laelius, mulţi întreabă, aşa cum a spus Fannius; dar eu le răspund ceea ce am observat, că tu suporti cu moderaţie durerea pe care ai suferit-o prin moartea nu numai a unui bărbat atât de strălucit, ci mai ales a unui atât de scump prieten, că nu puteai să nu fii impresionat de ea şi că aceasta nu s-ar fi potrivit cu sentimentul tău de omenie; în ce priveşte însă absenţa ta la none de la colegiul nostru, le răspund că pricina ei a fost starea sănătăţii, nu mâhnirea.

Laelius. – Ai vorbit drept, Scaevola, şi adevărat; căci mâhnirea mea n-ar fi trebuit să mă abată de la această datorie, pe care am îndeplinit-o

⁴ Jurisconsult

⁵ Socrate

⁶ Nonele cad în unele luni în ziua de 7, în altele în ziua de 5; era ziua când se întrunea colegiul augurilor, ca să ia auspiciile.

⁷ D. Iunius Brutus, consul în anul 138.

totdeauna când eram sănătos; în nici un caz nu cred că unui om statornic i s-ar putea întâmpla să-și întrerupă vreodată îndatoririle.

Tu însă, Fannius, când spui că sunt atât de admirat, cât nici nu văd că sunt și nici nu cer, o faci din prietenie; dar, după cât mi se pare, nu-l judeci drept pe Cato; căci sau n-a fost înțelept nimeni, ceea ce de fapt cred mai degrabă, sau, dacă a fost cineva înțelept, acela a fost el. În ce chip, ca să trec cu vederea altele, a îndurat el moartea fiului său!⁸ Îmi aminteam de Paulus⁹, îl văzusem pe Gallus¹⁰, dar aceștia se arătasera tari la moartea unor tineri; Cato însă, la moartea unui om în toată puterea și de-un merit deosebit.

De aceea să nu-l pui mai presus de Cato nici măcar pe acela pe care Apolo l-a socotit, după cum spui, cel mai înțelept; căci lui Cato îi sunt lăudate faptele, lui Socrate, vorbele. În ce mă privește, pentru ca de-acum înainte să mă adresez amândurora, iată ce gândesc:

III. Dacă aș spune că nu sunt mișcat de pierderea lui Scipio, numai înțelepții și-ar putea da seama cu câtă dreptate fac asta; dar desigur aș minți. Căci sunt mișcat, lipsit de-un astfel de prieten cum, după părerea mea, nu va mai fi nimeni vreodată și, după cum pot afirma, n-a mai fost cu siguranță nimeni. Dar n-am nevoie de leac: mă mângâi eu însumi, și mângâierea cea mai mare e că sunt departe de ideea greșită care-i chinuie de obicei pe cei mai mulți la moartea prietenilor lor. Socotesc că nimic rău nu i s-a întâmplat lui Scipio; dacă s-a întâmplat vreun rău, mie mi s-a întâmplat; iar să fii greu chinuit de propriile-ți nefericiri înseamnă să-ți iubești nu prietenul, ci pe tine însuși. Dar cine ar putea spune că soarta n-a fost bună cu el? Căci în afară de cazul că ar fi vrut să-și dorească nemurirea, lucru la care nu se gândea defel, ce n-a dobândit el din ceea ce-i este îngăduit unui om să dorească? Ca tânăr a întrecut pe dată prin virtutea sa de necrezut cele mai mari speranțe pe care cetățenii și le puseseră în el încă de copil; n-a cerut niciodată consulatul și a fost ales consul de două ori, prima oară înainte de timp¹¹, a doua oară la timp, după lege, dar aproape prea târziu pentru republică; nimicind două orașe, cele mai aprige dușmane ale stăpânirii noastre¹², el a stins nu numai războaiele prezente, ci și pe cele viitoare. Ce să mai vorbesc despre caracterul lui deosebit de prietenos, despre dragostea față de mama sa, despre dărnicia față de surori, despre bunătatea față de ai săi, despre dreptatea lui față de toți? Toate acestea vă sunt cunoscute. Iar cât de drag a fost concetățenilor săi a arătat-o jalea de la înmormântarea lui. Așadar, ce bucurie i-ar fi putut aduce câțiva ani de viață mai mult? Căci chiar dacă bătrânețea n-ar fi împovărătoare, cum îmi amintesc că discuta Cato cu mine și cu Scipio cu un an înainte de a

⁸ Fiul lui Cato murise la vârsta de patruzeci de ani, după ce fusese pretor și se distinsese în războiul din Macedonia cu regele Perses.

⁹ L. Aemilius Paulus Macedonicus, învingătorul lui Perses la Pydna în anul 168, pierduse doi fii în câteva zile; cel de-al treilea trecu în familia Scipionilor; e tocmai P. Scipio Aemilianus, cel de-al doilea Africanus.

¹⁰ C. Sulpicius Gallus, consul în anul 166.

¹¹ Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus (Scipio cel Tânăr), născut în anul 185, a fost prima oară consul în anul 147, la treizeci și opt de ani (vârsta cerută era de patruzeci și trei), iar a doua oară în anul 134, când războiul din Spania, căruia i-a pus capăt prin asediul Numanției, dura de opt ani.

¹² Cartagina, distrusă în anul 146, și Numanția în anul 133

muri¹³, răpește totuși acea vigoare de care Scipio se mai bucura încă.

De aceea, datorită fie norocului, fie strălucitelor sale merite, a avut o astfel de viață încât nu i se mai putea adăuga nimic; iar moartea lui fulgerătoare nu i-a dat răgaz să simtă că moare. Despre felul morții e greu de vorbit; vedeți ce bănuiesc oamenii. Se poate spune totuși pe bună dreptate că pentru Publius Scipio, dintre multele zile de mare sărbătoare și pline de bucurie pe care le-a trăit, cea mai strălucită a fost aceea în care, după ședința senatului, a fost condus acasă spre seară de către senatori, de poporul roman, de aliați și de latini, cu o zi înainte de a muri; așa încât, se pare că de pe o treaptă atât de înaltă a cinstirii a ajuns mai degrabă la zeii din cer decât la cei din infern.

IV. Căci nu sunt de părerea celor care de curând au început să susțină că sufletul piere odată cu corpul și că moartea nimicește totul¹⁴. Are mai mult preț în ochii mei autoritatea celor vechi, fie a strămoșilor noștri, care ne-au impus față de cei morți îndatoriri atât de sfinte, ceea ce desigur n-ar fi făcut dacă ar fi crezut că aceasta n-are nici o importanță pentru ei; fie a învățaților care au trăit în această țară și care, prin principiile și învățăturile lor, au cultivat Grecia Mare, dispărută acum, ce-i drept, dar pe atunci în plină înflorire¹⁵, fie a aceluia care a fost socotit de oracolul lui Apolo drept cel mai înțelept om și care nu spunea ca în cele mai multe chestiuni când una, când alta¹⁶, ci mereu același lucru: că sufletele oamenilor sunt divine și că, după ce-au ieșit din corp, reîntoarcerea la cer le e deschisă și cu atât mai ușoară cu cât cineva a fost mai bun și mai drept; de aceeași părere era și Scipio. Acesta, ca și cum ar fi presimțit ceva, numai cu câteva zile înainte de moarte, pe când Philus, Manilius¹⁷ și încă mulți alții erau de față, și chiar și tu, Scaevola, veniseși împreună cu mine, a discutat trei zile despre stat; sfârșitul acestei discuții a fost aproape în întregime privitor la nemurirea sufletelor, lucru pe care spunea că-l auzise de la Africanus în vis, pe când dormea¹⁸. Dacă este adevărat că, la moarte, sufletul tuturor celor mai buni zboară nespul de ușor de sub paza și din lanțurile corpului, ca să zic așa, cui credem noi că i-a fost mai ușor drumul spre zei decât lui Scipio? De aceea mă tem ca mâhnirea mea față de soarta lui să nu fie mai degrabă o dovadă de invidie decât una de prietenie. Dacă însă e mai adevărat că sufletului moare o dată cu corpul și că după aceea nu mai simțim nimic, așa cum nu există nici un bine în moarte, tot astfel cu siguranță nu există în ea nici un rău; căci, pierzându-și simțirea, e ca și cum nu s-ar fi născut deloc omul de care totuși ne bucurăm că s-a născut, atât noi cât și această cetate.

De aceea, după cum am spus mai înainte, soarta a fost foarte bună cu el, dar mai rea cu mine, care ar fi fost mai drept să mor înaintea lui, fiindcă venisem pe lume mai întâi. Dar mă bucur atât de mult de

¹³ Aluzie la lucrarea *Cato Maior sau Despre bătrânețe*

¹⁴ Aluzie la epicurei

¹⁵ Pitagoricieni

¹⁶ În discuțiile sale, Socrate pare adesea că admite la început o afirmație a interlocutorului, o sprijină chiar și o dezvoltă, până când ajunge pe nesimțite la o concluzie care arată că afirmația e absurdă. E vorba de o metodă, nu de contradicție, cum afirmă Cicero.

¹⁷ L. Furius Philus, consul în anul 136, și Manilius în anul 149 sunt interlocutori ai lui Scipio în *De republica*.

¹⁸ Vestitul fragment cu care se încheie cartea a VI-a din *De republica*: „Visul lui Scipio”.

amintirea prieteniei noastre încât cred că am trăit fericit, fiindcă mi-am dus viața alături de Scipio, cu care am împărțit grijile vieții publice și ale celei particulare, de care am fost strâns legat și acasă, și în armată, și cu care m-am înțeles desăvârșit – și în asta constă toată puterea prieteniei – în tot ce voiam, ce simțeam și ce gândeam. Așadar nu mă încântă atât faima de înțelepciune, de care Fannius a amintit mai înainte, mai ales că e neîntemeiată, cât speranța că amintirea prieteniei noastre va fi eternă; și doresc aceasta cu atât mai mult cu cât din toate veacurile se pomenesc abia trei sau patru perechi de prieteni desăvârșiți¹⁹, alături de care cred că posteritatea va pomeni și de prietenia lui Scipio cu Laelius.

Fannius. – Într-adevăr, Laelius, lucrurile nu pot fi altfel. Dar fiindcă a amintit de prietenie și avem timp liber, îmi vei face mare plăcere – sper că și lui Scaevola – dacă, așa cum faci de obicei când ești întrebat despre altele, ne vei spune ce crezi despre prietenie, cum o judeci și ce sfaturi ne dai.

Scaevola. – Da, pentru mine va fi într-adevăr plăcut, și Fannius mi-a luat-o înainte tocmai când încercam să-ți cer același lucru. De aceea ne vei face amândurora foarte multă plăcere.

V. Laelius. – Nu m-aș împotrivi, dacă aș avea încredere în puterile mele; căci subiectul e foarte frumos și, cum a spus Fannius, avem timp. Dar cine sunt eu sau ce talent am? E un obicei al profesorilor, și îndeosebi al celor greci, să li se propună un subiect despre care să discute, oricât de neașteptat ar fi el; sarcina e grea și are nevoie de-un exercițiu nicidecum ușor. De aceea, în privința celor ce se pot discuta despre prietenie, vă sfătuiesc să-i întrebați pe cei care-și fac o profesiune din aceste chestiuni; eu pot să vă îndemn doar atât: puneți prietenia mai presus de toate lucrurile omenești; nimic nu este atât de apropiat firii noastre, atât de potrivit nouă, fie în împrejurări fericite, fie în nenorocire.

Dar lucrul de care îmi dau seama mai întâi e că prietenia nu poate exista decât între oameni buni.¹⁹ Și, spunând aceasta, nu scormonesc până în adânc, ca aceia care discută aceste lucruri mai precis, poate cu dreptate, dar cu prea puțin folos pentru viața practică; ei susțin că nimeni, afară de cel înțelept, nu e om bun. Foarte bine, fie și așa; dar ei presupun o înțelepciune pe care nici un muritor n-a dobândit-o încă; noi însă trebuie să avem în vedere ceea ce există în practica vieții obișnuite, nu ceea ce ne închipuim sau dorim. Niciodată nu voi spune că C. Fabricius, Manius Curius, Tiberius Coruncanius²⁰, pe care strămoșii noștri îi socoteau înțelepți, au fost înțelepți după formula acestor filozofi. De aceea să-și țină pentru ei titlul de înțelept, rău văzut și greu de definit, și să admită că aceștia au fost oameni buni. Nu vor face nici măcar atât; vor spune că această însușire nu-i poate fi recunoscută decât înțeleptului.

Să ne conducem dar de bunul nostru simț, cum se spune. Cei care se poartă și trăiesc astfel încât buna lor credință, integritatea, dreptatea și generozitatea lor sunt recunoscute nu dau dovadă de nici o lăcomie, patimă neînfrânată sau cutezanță și pe deasupra sunt de-o mare tărie de caracter, cum au fost cei pe care i-am numit mai înainte, pe aceștia aș crede că trebuie să-i numim oameni buni, așa cum au și fost considerați,

¹⁹ Prietenii legendare: Ahile și Patrocle, Teseu și Piritou, Oreste și Pilade, Damon și Pythias.

²⁰ C. Fabricius, celebru prin integritatea sa: a refuzat darurile oferite de Pyrrhus; M. Curius Dentatus, învingător al lui Pyrrhus și al samniților; Tiberius Coruncanius, primul plebeu care a fost *Pontifex Maximus*.

fiindcă, atât cât pot oamenii, urmează natura drept cea mai bună călăuză a unei vieți morale. Ceea ce mie mi se arată limpede e că suntem făcuți prin însăși natura noastră să trăim într-o anumită comunitate între noi toți și că aceasta e cu atât mai strânsă cu cât cineva ne e mai apropiat. Astfel, concetățenii sunt preferabili celor veniți de aiurea, rudele preferabile străinilor; cu aceștia natura de la sine a creat prietenia, dar această prietenie n-are destulă putere. Căci prietenia e mai presus decât înrudirea, prin aceea că iubirea poate lipsi din înrudire, din prietenie însă nu; într-adevăr, dacă înlături iubirea, pieri și ceea ce numim prietenie, dar înrudirea rămâne.

Cât de mare însă e puterea prieteniei se poate înțelege mai ales din aceea că din infinita comunitate a neamului omenesc, pe care însăși natura a stabilit-o, acest sentiment s-a concentrat și s-a restrâns atât de mult încât toată iubirea se leagă sau între doi oameni, sau între câțiva.

VI. Prietenia nu e nimic altceva decât înțelegerea deplină, unită cu bunăvoință și iubire, în toate lucrurile divine și omenești; poate că, afară de înțelepciune, zeii nemuritori n-au dat omului nimic mai bun. Unii preferă bogăția, alții sănătatea, unii puterea, alții onorurile, mulți chiar plăcerile. Acestea din urmă se potrivesc de fapt dobitoacelor, iar cele dintâi sunt trecătoare și nesigure, depinzând nu atât de planurile noastre cât de întâmplările oarbe ale soartei. Cei care pun supremul bine în virtute aceia fac într-adevăr foarte bine; dar tocmai această virtute creează și menține prietenia, căci fără virtute nu poate exista nicidecum prietenie.

Acum să înțelegem virtutea după practica obișnuită a vieții și a vorbirii noastre, să n-o măsurăm, ca anumiți învățați, după strălucirea cuvintelor, și să-i considerăm oameni buni pe cei ce sunt socotiți astfel, pe unii ca Paulus, Cato, Gallus, Scipio și Philus; viața obișnuită se mulțumește cu aceștia; iar pe cei pe care nu-i găsim absolut nicăieri să-i lăsăm la o parte.

Așadar, prietenia între astfel de oameni are avantaje atât de mari încât abia pot să le numesc. În primul rând, cum poate fi viață cu adevărat, după cum spune Ennius, aceea care nu-și găsește liniștea în iubirea mutuală a unui prieten? Ce e mai plăcut decât să ai pe cineva cu care să îndrăznești să vorbești totul cum vorbești cu tine? Ce preț ar avea bucuria în împrejurări fericite, dacă n-ai avea pe cineva care să se bucure de ea la fel ca tine? Iar nenorocirea ar fi greu s-o înduri fără cineva care s-o suporte și mai greu decât tine. În sfârșit, toate celelalte lucruri pe care le dorim sunt potrivite fiecare de regulă pentru un singur scop: bogăția, ca să te folosești de ea; puterea, ca să fii onorat; onorurile, ca să fii lăudat; plăcerile, ca să te bucuri; sănătatea, ca să fii cruțat de durere și să te slujești cum trebuie de corpul tău; prietenia însă conține cele mai multe avantaje. Oriunde te întorci, ea e de față; nu e îndepărtată de nicăieri; nu e niciodată inoportună, niciodată supărătoare; așadar nu ne folosim nici de apă, nici de foc, cum se spune²¹, în mai multe împrejurări decât de prietenie. Și nu vorbesc acum despre prietenia de rând sau cea obișnuită, care și ea încântă și folosește, ci despre cea adevărată și desăvârșită, cum a fost a celor câțiva despre care se pomenește. Căci prietenia dă mai multă strălucire împrejurărilor fericite și ușurează nenorocirea, împărțind-o și împărțâșind-o.

²¹ Expresie latină: apa și focul sunt elemente strict indispensabile vieții omului.

VII. Oricât de multe și oricât de mari avantaje ar avea prietenia, ea e fără îndoială mai presus de orice prin aceea că face să strălucească dulcea speranță în viitor și nu lasă curajul să slăbească sau să piară. Cine privește un adevărat prieten privește oarecum propriul său chip. De aceea cei de departe sunt prezenți, săracii trăiesc în belșug, cei slabi sunt puternici și, ceea ce e mai greu de spus, morții trăiesc; atât de multă cinstire, atâta amintire și atât de mare regret al prietenilor îi însoțesc. De aceea moartea lor pare fericită, iar viața acestora vrednică de laudă. Iar dacă vei îndepărta din lume legăturile de prietenie, nu va mai putea rămâne în picioare nici o casă, nici un oraș și nici măcar munca câmpului nu va mai dăinui. Dacă aceasta nu se înțelege, se poate vedea limpede din neînțelegeri și dezbinări cât de mare e puterea prieteniei și a bune înțelegeri. Căci ce familie e atât de trainică, ce stat atât de puternic, încât să nu poată fi răsturnate din temelii prin uri și dezbinări? Din aceasta se poate vedea cât de binefăcătoare e prietenia.

Într-adevăr, se zice că un învățat din Agrigent²² a spus în versuri grecești ca un inspirat de zei că prietenia unește, iar dezbinarea risipește tot ce există și tot ce se mișcă pe pământ și în tot universul. Toți oamenii înțeleg aceasta și o și dovedesc în fapt. Astfel, dacă vreodată cineva e dator să înfrunte un pericol pentru prietenul său sau să ia parte la el, cine nu preamărește aceasta cu cele mai mari laude? Ce aclamații acum de curând în tot teatrul ia reprezentarea noii piese a lui Marcus Pacuvius²³, oaspetele și prietenul meu, atunci când, neștiind regele cine e Oreste, Pilade afirma că Oreste e el, ca să fie ucis în locui aceluia, iar Oreste, așa cum și era, susținea într-una că el e Oreste! Spectatorii, în picioare, aplaudau o simplă născocire; ce credem că ar fi făcut, dacă ar fi fost adevărat? Natura însăși își dezvăluia nestânjenit puterea, de vreme ce oamenii socoteau că e bine la altul ceea ce nu puteau face ei înșiși.

Mi se pare că asta e tot ce-am putut spune că gândesc despre prietenie. Dacă, afară de aceasta, sunt și altele (și eu cred că sunt multe), să-i întrebați, de veți găsi de cuviință, pe cei care dezbat aceste lucruri.

Fannius. – Noi însă te vom întreba mai bine pe tine; de altminteri i-am întrebat adesea și pe aceștia și i-am ascultat de fapt cu plăcere, dar felul tău de a trata lucrurile e oarecum altul.

Scaevola. – Ai afirma-o și mai mult, Fannius, dacă de curând, când s-a discutat despre stat, te-ai fi aflat în grădina lui Scipio. Ce apărător al dreptății a fost el atunci împotriva iscusitei cuvântări a lui Philus²⁴!

Fannius. – De fapt, i-a fost ușor celui mai drept dintre oameni să apere dreptatea.

Scaevola. – Dar prietenia? Oare nu-i va fi ușor s-o apere celui care și-a câștigat cea mai mare glorie, fiindcă a păstrat-o cu cea mai neclintită cinste, statornicie și dreptate?

VIII. *Laelius.* – Dar aceasta înseamnă să mă constrângeți; căci ce interesează cum mă constrângeți? Fapt e că mă constrângeți, într-adevăr, să rezisti stăruințelor ginerilor, mai ales când e vorba de-o dorință îndreptățită, nu e numai greu, dar nici măcar nu e drept.

²² Empedocle

²³ Autor de tragedii, prieten cu Scipio și cu Laelius

²⁴ ¹ Aluzie la ceea ce Laelius, în *De republica* (cartea a III-a), vorbise împotriva lui Philus, care primise însărcinarea sa expună părerile scepticului Carneade în privința dreptului.

Așadar, gândindu-mă foarte adesea la prietenie, mi se pare de obicei că trebuie să ne întrebăm mai ales dacă prietenia e dorită din pricina slăbiciunii și a lipsurilor noastre, pentru ca, printr-un schimb reciproc de servicii, fiecare să primească de la altul ceea ce n-ar putea obține prin propriile sale forțe, și să răspundă la fel la rândul său, sau dacă aceasta e într-adevăr un aspect al prieteniei, dar că ea are o altă cauză mai importantă, mai nobilă și mai legată de natura omenească. Iubirea e de fapt impulsul inițial la legarea unei prietenii, de unde și vine numele de prietenie²⁵. Foloase obținem adesea chiar și de la cei care sunt cultivați printr-o prietenie fățarnică și sunt respectați datorită împrejurărilor; în prietenie însă nu e nimic mincinos, nimic prefăcut, și totul în ea e adevărat și spontan.

De aceea mi se pare că prietenia își are originea mai degrabă în natura omului decât în nevoie, că provine mai mult dintr-o înclinare sufletească, unită cu un sentiment de iubire, decât din calculul folosului pe care l-ar putea aduce. Ce este această înclinare naturală se poate observa chiar la unele animale, care, până la o vreme, își iubesc puii și sunt iubite de ei atât de mult încât se vede ușor impulsul lor natural. Lucrul e cu mult mai evident la om: mai întâi din dragostea pe care o vedem între copii și părinți, și care nu se poate curma decât printr-o crimă îngrozitoare; apoi, când apare un sentiment de iubire asemănător, în momentul când găsim pe cineva cu care ne potrivim la caracter și la fire fiindcă vedem parcă strălucind în el, ca să zic așa, cinstea și virtutea.

Nimic, într-adevăr, nu e mai vrednic de iubire decât virtutea, nimic care să ne îmbie mai mult la iubire, de vreme ce noi iubim într-un fel, pentru virtutea și cinstea lor, chiar oameni pe care nu i-am văzut niciodată. Cui nu-i place să-și amintească cu dragoste plină de afecțiune de Caius Fabricius și de Manius Curius, pe care nu i-a văzut niciodată? Dar cine nu-i urăște pe Tarquinius Superbus, pe Spurius Cassius și pe Spurius Maelius²⁶? În Italia s-au dat lupte pentru supremație cu doi comandanți, cu Pirus și cu Hanibal; împotriva unuia, din cauza cinstei lui, nu suntem prea porniți; pe celălalt, din cauza cruzimii lui, această cetate îl va urî totdeauna.

IX. Iar dacă puterea cinstei este atât de mare încât o prețuim la cei pe care nu i-am văzut niciodată sau, ceea ce e și mai mult, chiar la dușmani, ce e de mirare dacă sufletele oamenilor sunt mișcate când li se pare că văd virtutea și bunătatea acelora cu care pot fi uniți prin legături de fiecare zi? Totuși prietenia se întărește prin binefacerile primite, printr-un devotament încercat și, pe deasupra, prin intimitate; prin adăugarea acestora la impulsul inițial spre iubire se naște o minunată și mare afecțiune. Dacă unii cred că asta pornește din slăbiciune, pentru ca fiecare să aibă prin cine obține ceea ce dorește, ei atribuie prieteniei, despre care pretind că provine din lipsă și din nevoie, o origine peste măsură de umilă și foarte puțin nobilă, ca să zic așa. Dacă lucrurile ar sta astfel, cu cât cineva ar crede că are mai puține posibilități, cu atât ar fi mai apt pentru prietenie; ceea ce e departe de-a fi așa.

Căci cu cât cineva are mai multă încredere în sine și cu cât cineva e mai întărit prin virtute și înțelepciune, astfel încât să nu aibă nevoie de nimeni și să considere că toate ale sale depind numai de sine, cu atât mai mult caută și cultivă prietenii. Cum adică? Avea Africanus nevoie

²⁵ În latină: *amor*, *amiciția* din *amare*.

²⁶ Spurius Cassius Vecellinus, ca și Spurius Maelius, au fost uciși fiindcă ar fi aspirat la regalitate; titlul de rege a fost totdeauna odios romanilor.

de mine? Nicidecum, pe Hercule! Nici eu de el; însă eu l-am iubit dintr-un fel de minunare față de virtutea lui, iar el, la rândul său, m-a prețuit poate dintr-o oarecare stimă pe care o avea pentru caracterul meu; intimitatea a sporit afecțiunea. Dar cu toate că multe și mari avantaje au rezultat din aceasta, motivele de iubire n-au fost totuși determinate de speranța dobândirii lor.

Căci după cum nu suntem binefăcători și darnici ca să cerem recunoștință (căci nu facem o binefacere ca să luăm camătă, ci suntem înclinați din fire spre dărnicie), tot astfel socotim că trebuie să căutăm prietenia nu împinși de speranța în răsplată, ci pentru că tot prețul ei stă tocmai în iubire.

Cei care, ca animalele, raportează totul la plăcere²⁷ sunt cu totul de altă părere; și nu e de mirare; căci nu pot să-și ridice privirile la nimic înalt, la nimic măreț și divin cei care și-au înjosit puterea de cugetare punând-o toată în slujba unui lucru atât de nedemn și atât de vrednic de dispreț. De aceea să-i îndepărtăm din această discuție, iar noi să înțelegem că sentimentul de iubire și dragostea devotată se nasc în chip firesc de îndată ce se ivește virtutea. Cei care doresc această virtute se leagă și se apropie mai mult între ei, ca să se bucure de prezența celui pe care au început să-l iubească și de caracterul lui; ei sunt egali și asemănători în iubire, mai înclinați să facă servicii decât să le ceară, și aceasta e nobila întrecere dintre ei. Astfel se vor dobândi din prietenie cele mai mari foloase și ideea despre originea ei determinată de natura omului, nu de slăbiciunea lui, ne va apărea mai demnă și mai adevărată. Căci dacă interesul ar lega prietenii, tot el, schimbându-se, le-ar destrăma; dar fiindcă natura nu se poate schimba, adevăratele prietenii sunt eterne. De fapt, vedeți acum originea prieteniei, afară numai dacă n-aveți voi de spus ceva.

Fannius. – Nu, continuă tu, *Laelius*; căci am dreptul să răspund și pentru el, care e mai tânăr.

Scaevola. – Bine spui, *Fannius*. De aceea să ascultăm.

X. Laelius. – Ascultați dar, dragii mei, ceea ce discutam foarte adesea cu *Scipio* despre prietenie. De altminteri el spunea că nimic nu e mai greu decât ca prietenia să dureze până în ultima zi a vieții; căci de multe ori se întâmplă sau ca interesele să fie deosebite, sau ca ideile politice să nu fie aceleași, și adesea se schimbă până și caracterul oamenilor, uneori din cauza împrejurărilor nefericite, alteori datorită înaintării în vârstă. Și dovada despre aceste lucruri o lua din comparația cu prima tinerețe, fiindcă cele mai mari iubiri ale copiilor încetează îndată ce-și părăsesc toga pretextă; dacă însă le prelungesc până în anii tinereții, ele se destramă totuși uneori din cauza rivalității pentru încheierea unei căsătorii sau pentru vreun alt avantaj pe care nu-l pot obține amândoi prietenii deodată. Și chiar dacă unii au continuat prietenia mai departe, ea a fost totuși zdruncinată adesea, dacă au ajuns la rivalitate pentru onoruri; căci nu există pacoste mai mare pentru prietenie decât lăcomia de bani a celor mai mulți și lupta pentru onoruri și glorie a celor mai buni, luptă din care s-au iscat adesea dușmăanii înverșunate între cei mai buni prieteni.

Dezbinări mari și de cele mai multe ori legitime se ivesc și atunci când se cere de la prieteni ceva nedrept, de pildă să fie uneltele unei patimi sau ajutoare la săvârșirea unei nedreptăți; cei care refuză, oricât de frumos ar face-o, sunt acuzați totuși că-și calcă datoria de prieteni de

²⁷ Aluzie la epicurei

către cei cărora nu vor să le facă pe plac; aceia însă care îndrăznesc să ceară orice de la un prieten recunosc, prin însăși cererea lor, că vor face totul pentru un prieten. Nemulțumirea adânc înrădăcinată a acestora nu numai că pune capăt de obicei legăturilor de prietenie, dar chiar dă naștere unor uri fără moarte. Aceste multe primejdii amenință prietenii ca o fatalitate, astfel încât Scipio credea că a scăpa de toate e o dovadă nu numai de înțelepciune, ci și de noroc.

XI. De aceea să vedem mai întâi, dacă sunteți de părere, până unde trebuie să meargă iubirea în prietenie. Dacă Coriolanus a avut prieteni, aceștia ar fi trebuit oare să ridice armele împotriva patriei împreună cu el²⁸? Oare prietenii ar fi trebuit să-l ajute pe Vecellinus, care aspira la domnie, sau pe Maelius?

E adevărat, pe Tiberius Gracchus, care zdruncina statul, l-am văzut părăsit de Quintus Tubero²⁹ și de alți prieteni de-ai lui de aceeași vârstă. Dar Caius Blossius din Cumae³⁰ oaspetele familiei de Scaevola, când a venit la mine, fiindcă mă aflu în consiliul consulilor Laenas și Rupilius³¹, pentru a se dezvinovăți, aducea drept scuză, ca să-l iert, că-l prețuia atât de mult pe Tiberius Gracchus încât socotea că trebuie să facă tot ce voia el. Atunci l-am întrebat: „Chiar dacă ar fi vrut să dai foc Capitoliului? – Niciodată, spuse el, n-ar fi vrut asta, dar, dacă ar fi vrut-o, m-aș fi supus.” Vă dați seama ce vorbă nelegiuită! Și, pe Hercule, așa a făcut, sau chiar mai mult decât a spus; căci nu s-a supus îndrăzelii nebunești a lui Tiberius Gracchus, ci a fost în fruntea ei, nu s-a arătat tovarăș al nebuniei lui, ci căpetenia ei. Astfel, temându-se, din cauza acestei rătăcirii a lui, de ancheta unei instanțe extraordinare, a fugit în Asia, s-a dus la dușmani și a ispășit greu, dar pe merit, vina sa împotriva statului. Așadar faptul de-a fi greșit din cauza unui prieten nu este o scuză; căci de vreme ce părerea bună despre virtutea ta ți-a mijlocit prietenia, e greu ca prietenia să rămână în ființă, dacă te-ai depărtat de virtute.

Iar dacă am stabilit că e bine să acordăm prietenilor noștri orice vor sau să obținem de la ei orice dorim, n-ar fi nici un rău în aceasta, dacă am fi de-o înțelepciune într-adevăr desăvârșită; dar noi vorbim de prieteni care sunt sub ochii noștri, pe care i-am văzut sau despre care știm din auzite, oameni din viața de toate zilele; din rândul acestora trebuie să ne luăm exemplele și mai ales din rândul acelor care se apropie mai mult de înțelepciune. Vedem că Aemilius Papus a fost bun prieten cu Caius Luscinius (așa am aflat de la părinții noștri), că au fost consuli împreună de două ori și colegi de cenzură; se spune apoi că Manius Curius și Tiberius Coruncanius au fost foarte strâns legați și cu aceștia, și între ei. Dar nici măcar nu putem presupune că vreunul dintre ei a cerut prietenului său ceva care să fie contra bunei-credințe, a jurământului sau a statului. Căci ce mai e nevoie să spunem, când e vorba de astfel de oameni, că, dacă vreunul ar fi cerut așa ceva, n-ar fi obținut, dat fiind că erau oameni demni de toată venerația și că e tot atât de nelegiuit să faci o astfel de faptă, dacă ți se cere, sau s-o ceri tu? Dar pe Tiberius Gracchus îl urmau C. Carbo și C. Cato, precum și fratele lui,

²⁸ Caius Marcius Coriolanus, condamnat la exil, se refugie, după legendă, la volsci și veni cu armată împotriva Romei, pe care se înduplecă să n-o cucerească, la rugămintile soției și ale mamei sale.

²⁹ Nepotul lui Scipio cel Tânăr

³⁰ Filozof grec, inspirator al reformelor lui Tiberius Gracchus. După moartea acestuia, fugi la Pergam, la regele Aristonicus, pe atunci în luptă cu romanii, după înfrângerea căruia se sinucise (anul 130).

³¹ Consuli în anul 132

Caius³², cu mult mai puțin zelos pe-atunci, dar care acum e deopotrivă cel mai aprig dușman al nostru.

XII. Așadar în prietenie să consfințim această lege: să nu cerem lucruri nedemne și nici să nu le facem, dacă ni se cer. Căci este o scuză rușinoasă și care nu trebuie să fie nicidecum primită, dacă cineva, atât în privința celorlalte greșeli cât și într-o vină împotriva statului, declară că a făcut greșeala în virtutea prieteniei, într-adevăr, Fannius și Scaevola, avem o astfel de poziție socială încât trebuie să vedem cu mult înaintea nenorocirile care amenință republica.

Obiceiul strămoșilor s-a cam abătut acum din drumul său. Tiberius Gracchus a încercat să devină rege sau în tot cazul a domnit câteva luni. Auzise sau văzuse oare poporul roman ceva asemănător? Nu pot spune fără să plâng cât rău i-au făcut lui Publius Scipio prietenii și rudele lui Tiberius, care i-au urmat exemplul chiar și după moarte³³. Căci lui Carbo, de bine de rău, i-am ținut piept, cum am putut, datorită recentei pedepsiri a lui Tiberius Gracchus; nu-mi place însă să prevestesc la ce mă aștept de la tribunatul lui Caius Gracchus. Răul, care alunecă mai ușor în jos spre dezastru, odată ce-a început, se întinde mai departe. Vedeți ce nenorocire s-a întâmplat și până acum cu buletinele de vot mai întâi prin legea Gabinia, apoi, după doi ani, prin legea Cassia³⁴. Mi se pare că și văd poporul despărțit de senat și chestiunile cele mai importante rezolvându-se după bunul plac al mulțimii. Ei bine, cei care vor afla cum se fac asemenea lucruri vor fi mai numeroși decât cei care vor ști să le reziste.

În ce scop am spus acestea? Pentru că nimeni nu încearcă așa ceva fără complici. Așadar, cetățenilor de treabă trebuie să li se dea sfatul ca, dacă printr-o întâmplare au dat din neștiință peste altfel de prietenii, să nu se creadă atât de legați încât să nu se despartă de niște prieteni care greșesc într-o chestiune de mare importanță. Cei ticăloși trebuie să fie pedepsiți și, desigur, nu mai puțin cei care-i vor fi urmat pe alții decât cei care vor fi fost ei înșiși capii ticăloșiei. Cine a fost mai strălucit în Grecia decât Temistocle? Cine mai puternic? După ce, ca general, a eliberat Grecia din sclavie în războiul cu perșii și din cauza urii a fost izgonit în exil, n-a suportat nedreptatea patriei nerecunoscătoare, pe care ar fi trebuit s-o suporte; a făcut la fel cum făcuse Coriolan la fel cu douăzeci de ani mai înainte. Nu s-a găsit nimeni să-i ajute pe aceștia împotriva patriei; așadar amândoi s-au sinucis.

De aceea o astfel de înțelegere între cei răi nu numai că nu trebuie să fie protejată sub scuza prieteniei, ci mai degrabă trebuie să fie pedepsită prin toate chinurile, pentru ca nimeni să nu creadă că-i este îngăduit să-l urmeze pe-un prieten, chiar când acesta pornește război împotriva patriei; de fapt, după cum au început să meargă lucrurile, poate că această nenorocire se va întâmpla cândva. Pe mine însă nu mă îngrijorează mai puțin cum va fi statul după moartea mea decât cum este el astăzi.

³² Caius Papirius Carbo, fervent partizan al lui Tiberius Gracchus; C. Cato e nepotul lui Cato Maior; Caius Gracchus pieri la rândul său victimă a oligarhiei, în anul 122.

³³ E vorba de Publius Scipio Nasica, cel care l-a ucis pe Caius Gracchus; a murit la Pergam, unde plecase într-o misiune, ca să scape de primejdia răzbnării poporului.

³⁴ Legea Gabinia (anul 139) introduce votul secret la alegeri și legea Cassia (anul 137) în exprimarea părerii judecătorilor

XIII. Așadar să hotărâm că prima lege a prieteniei este aceasta: să cerem de la prietenii ceea ce e cinstit, să facem pentru prietenii ceea ce e cinstit, și, fără să așteptăm să fim rugați, să fim totdeauna plini de zel, să nu șovăim niciodată și să îndrăznim să ne spunem sincer părerea. Prietenii care ne sfătuiesc bine trebuie să aibă foarte mare autoritate în prietenie, să folosească această autoritate îndemnând nu numai pe față, dar chiar energic, dacă împrejurarea o va cere, și totodată să găsească ascultarea cuvenită.

Socotesc că unora, despre care aud că au fost considerați înțelepți în Grecia, le-au plăcut unele idei curioase (dar nu e subiect asupra căruia ei să nu-și exercite subtilitatea); unii spun că prietenii excesive trebuie evitate, pentru ca un singur om să nu fie obligat să se neliniștească pentru mai mulți; îi e de-ajuns și prea de-ajuns fiecăruia grija de propriile sale treburi și e neplăcut să fii prea amestecat în treburile altora; e cât se poate de avantajos să ai frâiele prieteniei cât mai slobode, ca să le strângi când vrei sau să le lași în voie; căci esențialul pentru a trăi fericit e liniștea sufletească, de care sufletul nu s-ar putea bucura, dacă unul singur s-ar chinui pentru mai mulți.

Se spune însă că alții afirmă cu și mai multă brutalitate (punct pe care i-am atins în treacăt puțin mai înainte) că trebuie să căutăm prietenii pentru a fi apărați și ajutați, nu pentru devotament și iubire; așadar cu cât cineva are mai puțină tărie și mai puține forțe cu atât caută mai mult prietenii; așa se face că femeile caută sprijinul prietenilor mai mult decât bărbații, săracii mai mult decât bogații, și cei nenorociți mai mult decât cei ce sunt socotiți fericiți.

Ce minunată înțelepciune! De fapt, cei care îndepărtează din viață prietenia, care este tot ce ne-au dat mai bun și mai plăcut zeii nemuritori, par că fac să dispară soarele din lume. Căci ce este această lipsă de griji, ademenitoare, e drept, în aparență, dar care în realitate trebuie respinsă în multe privințe? Într-adevăr, e absurd să nu iei asupra ta o faptă sau o inițiativă cinstită, sau, dacă ți-ai luat-o, să renunți la ea, ca să fii scutit de griji. Dacă fugim de griji, trebuie să fugim de virtute, care în chip firesc disprețuiește și urăște, făcându-și griji, tot ce-i este potrivit, așa cum bunătatea urăște răutatea, cumpătarea desfrâu, curajul lașitatea; de aceea se poate vedea că mai ales cei dreپți suferă din cauza nedreptății, cei curajoși din cauza lașității, cei moderați din cauza nerușinării. Aș xiasjjșirea^am^țejjști că unui suflet cu temelie morală este aceea de a se bucura de tot ce e bine și de-a suferi din cauza răului.

De aceea, dacă înțeleptul nu e scutit de dureri sufletești, și fără îndoială nu este, doar dacă nu socotim că orice sentiment omenesc e stârپit din sufletul lui, ce motiv avem să îndepărtăm cu totul prietenia de viață, ca să nu suferim din cauza ei unele neplăceri? Într-adevăr, ce deosebire este, dacă facem să dispară simțirea, nu zic între animal și om, ci între un om și un trunchi sau un bolovan sau altceva de același fel? Căci nu trebuie să-i ascultăm pe cei care susțin că virtutea este aspră și dură ca fierul; ea este, în multe alte împrejurări cât și în prietenie, delicată și sensibilă, astfel încât se revarsă de bucurie, ca să zic așa, când prietenul e fericit, și se chinuie la nefericirea lui. De aceea această neliniște pe care trebuie s-o încercăm adesea pentru un prieten nu este atât de puternică încât să îndepărteze prietenia din viață, după cum unele griji și supărări pe care le aduc virtuțile nu reușesc să alunge virtuțile.

XIV. Deoarece însă, așa cum am spus mai înainte, prietenia se leagă la ivirea unui semn de virtute, de care un suflet asemănător se poate apropia și cu care se poate uni, ori de câte ori se întâmplă aceasta, e firesc să ia naștere iubirea.

Ce e mai lipsit de sens decât să fii încântat de multe lucruri neînsuflețite ca, de exemplu, de onoare, de glorie, de o clădire, de îmbrăcăminte și de îngrijirea corpului, și să nu fii încântat în cel mai înalt grad de o ființă înzestrată cu virtute, de cineva care poate să iubească sau, ca să spun așa, să răspundă la iubire, într-adevăr, nimic nu e mai plăcut decât răsplata afecțiunii, nimic mai plăcut decât atențiile și serviciile reciproce.

Ei bine, dacă adăugăm, ceea ce se poate adăuga pe bună dreptate, faptul că nu există nimic care să îmbie și să atragă la sine vreun lucru atât de mult cât atrage asemenea la prietenie, se va admite fără îndoială ca un adevăr că cei buni îi iubesc pe cei buni și și-i atrag ca și cum aceia ar fi uniți cu ei prin înrudire și natură; căci natura, mai mult decât orice, caută și pune stăpânire pe tot ce-i seamănă. De aceea, Fannius și Scaevola, este evident, după părerea mea, că cei buni au unul față de altul o afecțiune oarecum necesară, izvor al prieteniei hotărât de natură. Dar această bunătate se întinde și asupra mulțimii. Căci virtutea nu e inumană, nici egoistă și nici trufașă, ea care apără de obicei chiar popoare întregi și se îngrijește foarte mult de ele, ceea ce fără îndoială n-ar face, dacă i-ar fi silă să iubească mulțimea.

Ba mai mult decât atât, mi se pare că aceia care-și închipuie că prietenii se bazează pe interes suprimă legătura cea mai plăcută a prieteniei; căci nu încântă atât folosul dobândit printr-un prieten cât însăși iubirea prietenului, iar ceea ce provine de la un prieten e plăcut numai atunci când pornește din inimă; nu numai că oamenii nu cultivă prietenii din pricina nevoilor, dar, dimpotrivă, cei care, din cauza puterii, a bogățiilor și mai ales a virtuții, în care se află cel mai mare sprijin, au mult mai puțină nevoie de alții, tocmai aceia sunt cei mai generoși și cei mai binefăcători. Și poate că nu e nevoie ca prietenilor să nu le lipsească niciodată absolut nimic; într-adevăr în ce împrejurare s-ar fi manifestat iubirea mea, dacă Scipio n-ar fi avut niciodată nevoie, nici în timp de pace, nici în timp de război, de sfatul și de serviciile mele? Așadar nu prietenia a urmat interesului, ci interesul a urmat Prieteniei.

XV. Nu trebuie, prin urmare, să-i ascultăm pe oamenii moleșiți de plăceri, dacă vor discuta vreodată despre prietenie, pe care n-o cunosc nici din practică, nici din teorie; căci, o, credință a zeilor și a oamenilor, cine ar vrea să înoate în toate bogățiile și să trăiască într-un belșug fără margini, dacă i s-ar cere să nu iubească pe nimeni și nici să nu fie iubit de cineva? Asta e viața tiranilor, în care nu poate exista desigur nici credință, nici dragoste, nici încredere într-un devotament statornic, în care totul e neconținută bănuială și îngrijorare, în care nu e loc pentru prietenie. Într-adevăr, cine l-ar putea iubi pe cel de care se teme sau pe cel de care crede că e temut? Totuși, din prefăcătorie, cel puțin pentru un timp, tiranii sunt respectați. Dar dacă cumva cad, cum se întâmplă de obicei, atunci se vede cât de mult au fost lipsiți de prieteni. Tarquinius spunea, se zice, că numai în exil înțeleșese cine îi fuseseră prieteni credincioși și cine necredincioși, atunci când nu mai putea să-i trateze după merit nici pe unii, nici pe alții.

De altminteri, cu trufia și neobrăzarea lui, m-aș mira să fi putut avea vreun prieten. După cum moravurile celui pe care l-am amintit n-au putut

să-i creeze adevărați prieteni, tot astfel bogățiile multor oameni preaputernici înlătură prietenii sincere. Căci nu numai că Norocul însuși este orb, ci foarte adesea îi orbește și pe cei pe care i-a îmbrățișat; astfel, de obicei, ei sunt mânați de dispreț și aroganță, și nimic nu poate fi mai nesuferit decât un bogat fără minte. Poți vedea într-adevăr că unii care înainte au avut purtări binevoitoare se schimbă datorită puterii militare sau civile, sau că, datorită prosperității, disprețuiesc vechile prietenii și se dedică altora noi.

Ce este însă mai stupid decât ca, având din belșug bogății, mijloace bănești și putere, să-și procure tot ce se poate procura cu bani: cai, sclavi, îmbrăcăminte aleasă, vase de preț, și să nu-și câștige prieteni, adică podoaba cea mai de seamă și cea mai frumoasă a vieții? Într-adevăr, atunci când își procură celelalte lucruri, nu știu pentru cine le procură, nici pentru cine se trudesă (căci fiecare dintre ele aparține celui care e mai puternic); dar fiecare om rămâne posesorul statornic și sigur al prietenilor sale; astfel încât, chiar dacă ar rămâne neatinsă celelalte bunuri, care sunt un fel de daruri ale Norocului, totuși viața pustie și lipsită de prieteni n-ar putea fi plăcută. Dar de-ajuns despre acestea.

XVI. Trebuie însă să stabilim acum până unde poate merge prietenia și unde trebuie să se oprească. Asupra acestei chestiuni văd că există trei păreri, dintre care eu nu aprob nici una: prima cere să avem față de prieteni aceleași sentimente ca și față de noi înșine; a doua, ca devotamentul nostru față de prieteni să fie absolut egal cu devotamentul lor față de noi; a treia, ca fiecare să fie prețuit de prieteni atât cât prețuiește el însuși.

Nu aprob absolut nici una din aceste trei păreri. Cea dintâi, anume ca fiecare să fie animat de aceleași sentimente față de prieten ca și față de sine, nu e întemeiată. Într-adevăr, cât de multe lucruri pe care nu le-am face niciodată pentru noi le facem pentru prieteni! Rugăm pe-un nevrednic, cerem îndurare, sau ne mâniem prea aspru pe cineva și-l atacăm cu prea mare violență, toate lucruri care, făcute în interesul nostru, nu sunt îndeajuns de demne, dar în interesul prietenilor sunt într-un totu onorabile; numeroase sunt împrejurările în care oameni buni sacrifică multe din avantajele lor și îngăduie să le fie micșorate, pentru ca să se bucure de ele mai degrabă prietenii decât ei înșiși.

A doua părere e cea care mărginește prietenia la un schimb egal de servicii și de bunăvoință. Asta înseamnă însă să calculezi prietenia strâmt și meschin, așa încât socoteala încasărilor să fie egală cu a cheltuielilor. Adevărata prietenie mi se pare că e mai bogată și mai generoasă, și că nu ia seama strict să nu dea mai mult decât primește; căci nu trebuie să ne temem să nu pierdem ceva, să nu ni se scurgă printre degete sau să nu întrecem măsura în favoarea prietenului.

Cea de-a treia părere, aceea ca fiecare să fie prețuit de prieteni atât cât se prețuiește singur, e delimitarea cea mai detestabilă, într-adevăr, adesea unii sunt prea descurajați sau speră prea puțin să-și îmbunătățească soarta. Nu e deci o dovadă de prietenie să fii față de unul ca acesta cum este el față de tine, ci mai degrabă să te străduiești și să faci așa încât să ridici moralul prietenului descurajat, să-l faci să spere în mai bine și să aibă o părere mai bună despre sine. Așadar, trebuie să fixăm o altă definiție adevăratei prietenii, după ce voi fi spus ceea ce critica Scipio de obicei mai mult decât orice. El spunea că nu s-ar fi putut găsi nici o vorbă mai potrivnică prieteniei decât a aceluia care afirmase că „trebuie să iubești așa ca și cum odată ar trebui să urăști”; nu se putea lăsa convins să creadă, adăugă el, că această vorbă, așa

cum gândea lumea, fusese spusă de Bias³⁵, care a fost socotit unul din cei șapte înțelepți; aceasta, zicea, e părerea unui om corupt, a unui ambițios sau a unuia care reduce totul la interesul său. Într-adevăr, cum va putea fi cineva prietenul cuiva căruia socotește că i-ar putea fi dușman? Ba chiar va trebui să dorească în tot chipul ca prietenul să greșească cât mai des, ca să-i dea cât mai multe prilejuri să-l critice; în schimb însă, va trebui să se neliniștească de succesele și de profiturile prietenilor, să sufere din cauza lor și să le invidieze.

De aceea, de fapt, acest îndemn, al oricui ar fi, duce la suprimarea prieteniei. Ar fi trebuit să se recomande mai degrabă să punem atâta grijă în alegerea prietenilor încât să nu începem niciodată să iubim pe cineva pe care cândva l-am putea urî. Mai mult chiar, Scipio socotea că, dacă n-am fost fericiți în alegerea prietenilor, trebuie să-i suportăm mai degrabă decât să ne gândim că le-am putea fi cândva dușmani.

XVII. Așadar eu socotesc că în prietenie trebuie să ținem seama de aceste condiții: pe de o parte, moravurile prietenilor să fie alese; pe de alta, să existe între ei o înțelegere în toate privințele, în idei și în dorințe, fără nici o excepție, astfel încât, dacă s-ar ivi cazul să fim obligați a sprijini interese mai puțin drepte ale prietenilor în care ar fi angajate viața sau reputația lor, să ne abatem puțin din drumul drept, numai să nu ieșim din aceasta cu totul dezonoați; căci în prietenie putem merge cu iertarea numai până la un anumit punct. Nu trebuie însă să nesocotim reputația noastră și nu trebuie să privim ca o armă neînsemnată pentru viața politică stima concetățenilor noștri, pe care e rușinos s-o dobândim prin lingușiri și aprobări; nu trebuie să respingem nicidecum virtutea, care aduce după ea iubirea.

Dar – revin adesea la Scipio, care vorbea mereu despre prietenie – el se plângea că oamenii sunt mai grijulii în toate decât în prietenie: fiecare, zicea el, poate spune câte capre și câte oi are, dar nu poate spune câți prieteni are; își dau silința când e vorba să le cumpere, dar nu chibzuiesc când își aleg prietenii și n-au anumite semne și pecetei după care să-i judece pe cei apți pentru prietenie. Așadar, trebuie să alegem prieteni fermi, neclintiți, statornici, de care se simte mare lipsă. Și e foarte greu să-i judeci, dacă nu i-ai încercat; iar încercarea n-o poți face decât în prietenie. Astfel, prietenia precede judecății și anulează puțința noastră de-a o încerca.

Așadar, datoria celui cuminte e să-și înfrâneze, cum înfrânezi un car de curse, elanul afecțiunii, pentru ca astfel să ne folosim de prietenie ca de niște cai struniți, după ce-am pus la încercare într-o oarecare măsură caracterul prietenilor. Unii și-arată adesea limpede lipsa de caracter, când e vorba de-o mică sumă de bani; alții însă, pe care o sumă mică nu i-a putut influența, se dau pe față când e vorba de una mare. Dar dacă se găsesc unii care socotesc josnic să prefere prieteniei banii, unde-i vom găsi pe aceia care să nu pună mai presus de prietenie onorurile, magistraturile, comandamentele, rangurile și influența, așa încât, când de o parte li s-ar propune aceste avantaje, iar de alta drepturile prieteniei, n-ar prefera cu mult pe cele dintâi? Căci omul prin firea lui nu e în stare să disprețuiască puterea; și chiar când a obținut-o prin nesocotirea prieteniei, crede că i se va trece cu vederea, întrucât n-a nesocotit prietenia fără un motiv puternic. Așadar, adevăratele prietenii le găsești foarte greu la cei care trăiesc în mijlocul onorurilor și treburilor

³⁵ Bias, considerat printre cei șapte înțelepți ai Greciei, ar fi scris maxime în versuri.

publice; căci unde ai putea găsi pe acela care să prefere înălțării sale în rang pe aceea a prietenului său? Și, ca să las la o parte acestea, cât de împovărătoare și cât de penibilă pare celor mai mulți împărtășirea nenorocirilor prietenilor! N-ai găsi ușor omul gata să se încarce cu ele. Deși Ennius a spus pe bună dreptate: *Prietenul bun la vreme de cumpănă ți se vădește*, totuși, cei mai mulți oameni se dovedesc vinovați de aceste două păcate, ușurătatea și slăbiciunea; sau, atunci când le merge bine, își disprețuiesc prietenii, sau, când prietenii sunt în nenorocire, îi părăsesc. Așadar, pe acela care în amândouă împrejurările se va arăta serios, statornic, neclintit în prietenie trebuie să-l socotim dintr-un neam de oameni cu totul rar și aproape divin.

XVIII. Iar fundamentul acestei stabilități și statorniciei pe care le căutăm în prietenie e buna-credință; căci tot ce e nesincer e instabil. Afară de aceasta, se cuvine să alegem un prieten deschis, apropiat și în deplin acord cu noi, adică având aceleași înclinări ca și noi. Toate acestea contribuie la fidelitate; într-adevăr, o fire schimbătoare și complicată nu poate fi credincioasă și nici acela care nu are aceleași înclinări ca și noi și nu ni se potrivește ca fire nu poate fi sigur sau statornic. Trebuie să mai adăugăm la aceasta că unui prieten nu trebuie să-i placă să-și învinuiască prietenul sau să dea crezare învinuirilor ce i se aduc de alții; toate acestea au importanță pentru statornicia despre care discut acum. Astfel se adevărește ceea ce am spus la început, că nu poate exista prietenie decât între cei buni. Într-adevăr, este o însușire a omului bun, pe care-l putem numi și înțelept, să observe aceste două reguli în prietenie: mai întâi să nu existe în ea nici urmă de minciună sau prefăcătorie (căci unui om cinstit i se potrivește mai bine să urască fățiș decât să-și ascundă gândurile înapoia frunții); în al doilea rând, nu numai să respingă acuzațiile nedrepte aduse de cineva, dar nici el însuși să nu fie bănuielnic, crezând tot timpul că prietenul său și-a călcat vreo îndatorire.

Trebuie să se adauge la aceasta o anumită gingășie în vorbă și în purtări, un condiment destul de prețios al prieteniei. Firea închisă și seriozitatea în orice împrejurare au, ce-i drept, o anumită gravitate, dar prietenia trebuie să fie mai destinsă, mai liberă, mai plăcută și mai înclinată spre orice amabilitate și bunăvoință.

XIX. Însă aici se ridică o întrebare puțin cam grea, aceea dacă uneori trebuie să preferăm prietenii noi, demni de prietenie, celor vechi, după cum de obicei preferăm caii tineri celor bătrâni, îndoială nevrednică de-un om! Căci nu trebuie să ne saturăm de prietenie ca de alte lucruri; cele mai vechi prietenii, întocmai ca vinurile care își duc bine anii, trebuie să fie cele mai plăcute, și este adevărată vorba că trebuie să mănânci multe banițe de sare împreună cu cineva pentru a-ți îndeplini datoria de prieten. Prietenii noi însă, dacă ne fac să sperăm, întocmai ca plantele neînșelătoare, că vor da rod, nu trebuie să fie respinse nici ele, totuși cele vechi trebuie să-și păstreze valoarea; căci timpul și obișnuința au o foarte mare importanță în prietenie. Ba chiar, ca să revin la caii despre care am amintit, nu există om care, dacă nu se opune nimic, să nu se folosească mai bucuros de cel cu care este obișnuit decât de unul nedresat și necunoscut. Iar obișnuința are importanță nu numai când e vorba de ființe, ci și de lucruri neînsuflețite, de vreme ce ne plac și locurile, chiar cele muntoase și păduroase, în care am stat mai multă vreme.

Dar lucrul cel mai însemnat în prietenie e să fii egal cu inferiorul tău. Căci există adesea o anumită superioritate, cum era aceea a lui Scipio în grupul nostru, ca să zic așa. El nu s-a socotit niciodată mai presus decât Philus, decât Rupilius, decât Mummius³⁶ și nici decât prietenii de-un rang inferior; iar pe fratele său Quintus Maximus³⁷, om cu totul deosebit, dar nicidecum egal cu dânsul, fiindcă era mai în vârstă, îl stima ca și cum i-ar fi fost superior, și dorea ca, ajutați de el, toți ai săi să ajungă mai bine.

Iată ce trebuie să facă și să imite toți, astfel încât, dacă au dobândit vreo superioritate în privința virtuții, a talentului sau a situației, să împartă foloasele cu ai lor și să le pună în comun cu rudele lor; iar dacă s-au născut din părinți modești, dacă au rude mai umile, fie ca inteligență, fie ca situație, să le sporească bunăstarea și să contribuie la cinstirea și la ridicarea lor; așa cum, în piesele de teatru, cei care câțva timp, fiindcă nu li se cunoșteau familia și neamul, au fost în sclavie, după ce au fost recunoscuți și găsiți fii de zei sau de regi, își păstrează totuși iubirea față de păstorii pe care mulți ani i-au socotit părinți; aceasta trebuie s-o facem desigur cu mult mai mult față de niște părinți reali, de adevărații noștri părinți. Căci răsplata talentului, a virtuții și a oricărei superiorități o dobândești în toată plinătatea ei atunci când o împărți cu toți cei care-ți sunt mai apropiați.

XX. Așadar, după cum cei care sunt superiori în legăturile lor strânse de prietenie trebuie să se facă egali inferiorilor lor, tot astfel cei inferiori nu trebuie să se întristeze că prietenii lor îi întrec prin talent, situație sau rang. Cei mai mulți dintre aceștia se plâng mereu de câte ceva sau, mai mult chiar, nu conținesc cu reproșurile, și aceasta mai ales dacă socotesc că au motive să afirme că s-au purtat cu prietenii îndatoritor, prietenește și fără să-și cruțe osteneala. E peste măsură de nesuferit acel soi de oameni care-ți reproșează serviciile ce-ți aduc, de care trebuie să-și amintească cine le-a primit, nu să le amintească cine le-a făcut.

De aceea cei care sunt superiori nu numai că trebuie să se coboare la nivelul prietenilor, dar trebuie să-i ridice, în vreun fel, pe cei inferiori. Căci sunt unii care fac prietenii nesuferite de îndată ce cred că sunt disprețuiți; asta nu se întâmplă de obicei decât celor care se socotesc ei înșiși vrednici de-a fi disprețuiți și care trebuie să fie lecuiți de această părere nu numai cu vorba, ci și cu fapta. Trebuie să dai fiecăruia mai întâi atât cât tu însuși poți da, și apoi, atât cât cel pe care-l iubești și-l ajuți poate duce. Nu poți, oricât de mult te-ai distinge, să-i faci pe toți ai tăi să ajungă la cele mai înalte onoruri, după cum Scipio l-a putut face consul pe Publius Rupilius, dar nu și pe fratele acestuia, Lucius. Dar dacă ai putea să acorzi cuiva orice, trebuie totuși să vezi ce e în stare să ducă în spate.

În general, valoarea prieteniei trebuie s-o judecăm atunci când caracterul s-a format și vârsta s-a maturizat; dacă unii, în prima tinerețe, au fost pasionați de vânătoare sau de jocul cu mingea, nu trebuie pentru asta să aibă drept prieteni intimi pe cei pe care i-au prețuit atunci, fiindcă aveau și ei aceeași pasiune. În chipul acesta, doicile și pedagogii³⁸, în virtutea vechimii legăturilor, vor pretinde cea mai mare afecțiune; pe aceștia nu trebuie desigur să-i nesocotim, dar trebuie să-i prețuim într-un

³⁶ Spurius Mummius, prieten cu Scipio, unul dintre interlocutori în *De republica*.

³⁷ Frate mai mare al lui Scipio cel Tânăr, fiul lui Paulus Aemilius, adoptat de Q. Fabius Maximus.

³⁸ Pedagogii erau sclavi care conduceau copiii la școală.

alt mod. Altfel prietenii nu pot rămâne statornice. Într-adevăr, unor caractere diferite le urmează gusturi diferite, a căror deosebire desface prietenii; și tocmai de aceea cei buni nu pot fi prieteni cu cei răi, nici cei răi cu cei buni, pentru că între ei există o deosebire de caractere și de gusturi cum nu se poate mai mare.

De asemenea, în prietenie se poate recomanda pe bună dreptate ca o afecțiune fără măsură – ceea ce se întâmplă foarte des – să nu stea în calea unor interese deosebite ale prietenilor. Ca să revin la legende, Neoptolem³⁹ n-ar fi putut cucerii Troia, dacă ar fi vrut să-l asculte pe Lycomedes, în casa căruia fusese crescut și care, vărsând multe lacrimi, încerca să-l împiedice să plece la război. Adesea se ivesc împrejurări importante în care trebuie să te desparți de prieteni; cel care vrea să le împiedice, pentru că ar suporta greu lipsa cuiva, acela are o fire slabă, lipsită de bărbăție și, tocmai din acest motiv, e prea puțin drept în prietenie. În orice privință trebuie să te gândești ce ceri de la un prieten și ce-i îngădui să obțină de la tine.

XXI. Uneori durerea de a renunța la prietenii e inevitabilă (căci discuția noastră coboară acum de la prietenii intime ale înțelepților la prietenii obișnuite). Adesea viciile ascunse ale prietenilor izbucnesc, dăunând fie prietenilor înșiși, fie altora, dar și atunci rușinea acestor vicii se revarsă asupra prietenilor. De aceea trebuie să facem să înceteze astfel de prietenii, slăbindu-le pe încetul, și, după cum l-am auzit pe Cato⁴⁰ spunând, e preferabil să le destrămăm decât să le rupem, numai dacă nu e vorba de o insultă cu totul intolerabilă, așa încât să nu fie nici drept, nici onorabil și nici posibil să nu urmeze pe dată ruptura și despărțirea.

Dar dacă se va produce o schimbare de caracter sau de gusturi, cum se întâmplă de obicei, sau dacă va interveni o neînțelegere în legătură cu partidele politice (căci vorbesc acum, după cum am spus cu puțin înainte, nu despre prietenii înțelepților, ci despre cele obișnuite), va trebui să evităm ca, renunțând la prietenie, să părem că prin aceasta am pornit pe dușmănie; într-adevăr, nu e nimic mai rușinos decât să porți război cu cel cu care ai trăit în strânsă prietenie. Scipio, după cum știți, rupsese din cauza mea prietenia cu Quintus Pompeius⁴¹; iar din cauza vrajbei care dezbină pe-atunci statul, s-a îndepărtat de colegul nostru Metellus⁴², în amândouă împrejurările s-a purtat cu o demnă autoritate și fără o supărare prea aprigă.

De aceea, mai întâi de toate, trebuie să ne străduim să nu se ivească dezbinări între prieteni; iar dacă se întâmplă așa ceva, să avem grijă să dăm mai degrabă impresia că prietenii s-au stins decât că au fost înăbușite. Trebuie să luăm seama chiar ca prietenii să nu se transforme în dușmăanii crâncene, din care se nasc certuri, insulte și jigniri. Dacă totuși acestea sunt suportabile, trebuie să le răbdăm și să-i acordăm vechii prietenii această cinste, ca vinovat să fie cel care face nedreptatea, nu cel care o suferă. În general există un singur mijloc de-a

³⁹ Neoptolem, fiul lui Ahile, fusese crescut de bunicul sau Lycomedes, rege al insulei Scyros

⁴⁰ Cato Maior

⁴¹ Quintus Pompeius Nepos, consul în anul 141. Scipio se îndepărtase de el, fiindcă, după ce promisese că va sprijini candidatura la consulat a lui Laelius, și-a călcat cuvântul și s-a ales el.

⁴² Quintus Caecilius Metellus Macedonicus, consul în 143 și adversar politic al lui Scipio cel Tânăr.

te feri de aceste greșeli și neplăceri și de-a lua măsuri împotriva lor, acela de-a nu-ți dăruia inima prea repede și nici cui nu merită.

Sunt demni de prietenie cei care au de ce fi iubiți numai pentru ei înșiși. Speță rară; de fapt, tot ce este excelent este rar și nu e nimic mai greu decât să găsești ceva care să fie cu totul desăvârșit în genul său. Dar cei mai mulți oameni nu cunosc nimic bun printre lucrurile omenești decât ceea ce aduce câștig și, ca și în privința animalelor, îi iubesc îndeosebi pe prietenii de pe urma cărora speră că vor trage cel mai mare profit.

Astfel, ei sunt lipsiți de acea preafrumoasă și cu totul firească prietenie, cea căutată de dragul ei însăși și pentru ea însăși, și nu înțeleg, luându-se (pe ei, de exemplu, care este esența și forța acestei prietenii. Fiecare se iubește pe sine nu pentru a obține de la sine vreo răsplată a iubirii sale, ci fiindcă fiecare își este drag din fire. Și dacă nu se va întâmpla la fel și în prietenie, nu vom găsi niciodată un adevărat prieten; căci acesta este un fel de *alter ego*. Iar dacă la animale, la cele care trăiesc în văzduh, în apă și pe pământ, la cele domestice și la cele sălbatice, este evident mai întâi că se iubesc pe ele însele (căci acest instinct se naște odată cu fiecare ființă), apoi că doresc și caută animalele de același fel, de care se apropie (și fac aceasta cu patimă și cu ceva care aduce a dragoste omenească), cu cât e mai firesc acest sentiment la om, care se iubește pe sine însuși și care caută un alt om al cărui suflet să-l unească cu al său atât de strâns încât să facă, așa zice, din două suflete unul singur!

XXII. Dar cei mai mulți vor în chip ciudat, ca să nu spun fără rușine, să aibă un astfel de prieten cum nu pot fi ei înșiși și cer prietenilor ceea ce ei înșiși nu le dau. E drept însă ca mai întâi să fii tu însuși om de treabă și apoi să cauți un altul asemănător cu tine. Între astfel de oameni se poate întări acea statornicie în prietenie de care ne ocupăm încă de mult, întrucât oamenii uniți prin iubire în primul rând își stăpânesc poftele, cărora ceilalți le sunt sclavi, apoi iubesc echitatea și dreptatea, fac totul unul pentru altul, nu cer niciodată unul de la altul nimic decât ce e cinstit și drept, și nu numai că se cinstesc și se iubesc între ei, dar se și respectă; căci cine suprimă respectul din prietenie, acela îi răpește cea mai mare podoabă.

Așadar, fac o greșeală primejdioasă cei care cred că în prietenie se pot răsfăța în voie toate poftele și toate păcatele; prietenia a fost dată de natură ca sprijinitoare a virtuților, nu ca tovarășă a viciilor, pentru ca – deoarece virtutea singură n-ar putea ajunge la țelul suprem – să ajungă acolo unită și asociată cu prietenia. Dacă această alianță există, a existat sau va exista între unii oameni, ea trebuie considerată drept cea mai bună și mai fericită tovărășie în drumul spre binele suprem. Aceasta este, zic, alianța care cuprinde într-însa tot ce oamenii socotesc vrednic de-a fi dorit, bunul nume, gloria, liniștea și bucuria sufletească, așa încât, când te bucuri de acestea, viața e fericită, iar fără ele nu poate fi așa. Fiindcă acesta e lucrul cel mai bun și cel mai de seamă, dacă vrem să-l dobândim, trebuie să năzuim spre virtute, fără de care nu putem dobândi nici prietenia, nici altceva demn de dorit; dar cei care, nesocotind virtutea, cred că au prieteni, își dau seama în sfârșit că s-au înșelat, când vreo nenorocire gravă îi silește s-o afle.

De aceea (căci trebuie s-o repetăm din nou) trebuie să iubești după ce judeci, nu să judeci după ce iubești. Dar dacă pentru nesocotința noastră suntem pedepsiți în multe împrejurări, apoi aceasta se întâmplă mai ales în alegerea prietenilor și în păstrarea lor; într-adevăr, gândim

prea târziu și „facem cele făcute”, lucru de la care un vechi proverb ne oprește⁴³. Căci, legați între noi prin raporturi îndelungate sau chiar prin servicii făcute, rupem pe neașteptate prietenii în plin mersul lor la ivirea vreunei nemulțumiri.

XXIII. Cu atât mai mult trebuie să blamăm o atât de mare nepăsare într-un lucru mai necesar decât orice. Căci, dintre toate lucrurile omenești, prietenia e singurul al cărui folos îl recunosc toți într-un glas, deși mulți nesocotesc însăși virtutea și spun că e un fel de reclamă și de paradă; mulți cărora, mulțumindu-se cu puțin, le place o hrană și un fel de viață modest, disprețuiesc bogățiile; onorurile, de dorința cărora se înflăcărează unii, cât de mulți le disprețuiesc în așa măsură încât socotesc că nimic nu e mai zadarnic, nimic mai ușuratic! De asemenea sunt foarte mulți care socotesc fără valoare toate celelalte lucruri care unora li se par minunate; în ce privește prietenia, toți până la unul sunt de aceeași părere: și cei care s-au dedicat vieții politice, și cei cărora le place cercetarea lucrurilor și știința, și cei care, liberi de sarcini publice, se ocupă de treburile lor, în sfârșit, și cei care s-au dedat cu totul plăcerilor, toți socotesc că fără prietenie viața nu înseamnă nimic, dacă vor să trăiască o viață cât de cât frumoasă.

Căci prietenia se strecoară, nu știu cum, în viața tuturor și nu îngăduie nici unui fel de existență să se lipsească de ea. Ba chiar, dacă cineva este atât de aspru și de sălbatic din fire încât să fugă de întâlnirile cu oamenii și să le urască, precum am aflat că a fost la Atena un oarecare Timon⁴⁴, nici acesta n-ar putea suporta să nu caute pe cineva în fața căruia să-și verse otrava firii sale amare. Despre aceasta ne-am da seama foarte bine dacă, să presupunem, s-ar întâmpla ca vreun zeu să ne ia din mijlocul oamenilor, să ne ducă undeva în pustietate, și acolo, oferindu-ne, într-o revărsare de belșug, tot ce ființa omenească își dorește, să ne răpească cu totul puțința de a vedea un om; ce inimă de fier ar avea acela care ar putea suporta o astfel de viață și căruia singurătatea nu i-ar răpi bucuria tuturor plăcerilor?

Așadar este adevărat ceea ce spunea de obicei, după cum cred, Archytas din Tarent⁴⁵ și ceea ce i-am auzit pe bătrânii noștri amintind ca un lucru auzit de ei de la alți bătrâni: „Dacă cineva s-ar sui la cer și ar vedea universul și frumusețea astrelor, admirația lui nu-i va face nici o plăcere; dar ea l-ar încânta, dacă ar avea pe cineva căruia să-i povestească ce-a văzut”. Astfel firea omenească nu iubește întru nimic singurătatea, ci caută totdeauna, ca să zic așa, un sprijin, care ți-e cum nu se poate mai plăcut când vine de la cine ți-e drag.

XXIV. Dar deși aceeași natură arată prin atâtea semne ce vrea, ce caută, ce dorește, totuși, nu știu cum, devenim surzi și nu auzim ce ne sfătuiește. Căci legăturile de prietenie sunt felurite și complexe, și de aceea se ivesc multe motive de bănuială și de nemulțumire, pe care înțeleptul trebuie când să le evite, când să le atenueze, când să le suporte; într-o singură împrejurare trebuie să ne încumetăm a fi aspri cu prietenii, anume când trebuie să avem în vedere ca în prietenie să fim și de folos și sinceri; într-adevăr, de multe ori suntem obligați să ne sfătuim

⁴³ Mcfa *agimus*, expresie proverbială din limbajul judiciar: pledăm după ce s-a dat sentința

⁴⁴ Timon din Atena, tipul mizantropului

⁴⁵ Filozof pitagorician (sec. IV î.e.n.).

și să ne muștrăm prietenii, pe de altă parte ei trebuie să primească prietenește aceste sfaturi și muștrări când se fac din iubire.

Dar, nu știu cum, ceea ce spune prietenul meu⁴⁶ în *Andriana* este adevărat: *îngăduința n-aduce prietenii, adevărul iscă ura*. Adevărul e dăunător, dacă iscă cumva ura, care este otrava prieteniei; dar îngăduința e cu mult mai dăunătoare, pentru că, binevoitoare față de greșeli, lasă prietenul să se prăbușească în prăpastie; cea mai mare vină însă o are cel care disprețuiește adevărul și este împins la rău de îngăduință. Așadar, în toate acestea trebuie să ținem seama și să avem grijă mai întâi ca sfatul să fie lipsit de asprime, apoi ca muștrarea să nu fie jignitoare; în îngăduință – fiindcă ne folosim cu plăcere de vorba lui Terențiu – să arătăm amabilitate, iar lingușirea, sprijinirea viciilor, nedemnă nu numai de-un prieten, dar nici măcar de-un om liber, s-o îndepărtăm cât mai mult; căci altfel te porți cu un tiran și altfel cu un prieten.

Trebuie însă să ne pierdem speranța de a-l salva pe cel ale cărui urechi sunt atât de închise adevărului încât nu-l poate auzi de la un prieten. Căci este pătrunzătoare, ca multe altele, această observație a lui Cato: „Dușmanii înverșunați aduc mai multe servicii unora decât prietenii care par plăcuți; aceia spun de multe ori adevărul, aceștia niciodată”. Și absurditatea e că cei cărora li se dau sfaturi nu se supără de ce-ar trebui să se supere, ci de ce n-ar trebui, întrucât nu se frământă că au greșit, dar suportă greu să fie muștrați; ar trebui, dimpotrivă, ca greșeala să-i îndurereze, iar muștrarea să-i bucure.

XXV. Așadar, după cum a sfătui și a fi sfătuit e caracteristic adevăratei prietenii – a sfătui cu sinceritate, nu cu asprime, a primi sfaturile cu răbdare, nu în silă – tot astfel trebuie să fim convinși că nu există în prietenie pacoste mai mare decât lingușirea, măgulirea, încuviințarea la orice; căci trebuie să înfierăm cu oricât de multe nume acest viciu al oamenilor ușuratici și înșelători, care spun totul ca să placă altuia, și nimic de dragul adevărului.

Dar dacă prefăcătoria este un viciu în orice privință (căci te împiedică să discerzi adevărul și-l falsifică), apoi ea se împotrivește cu desăvârșire prieteniei; ea distruge sinceritatea, fără de care numele de prietenie nu mai are nici un sens. De vreme ce prietenie înseamnă ca din mai multe suflete să se plămădească, așa zicând, unul singur, cum se va putea ajunge la aceasta, dacă nici măcar sufletul unuia nu va fi unul și mereu același, ci diferit, schimbător, cu multe fețe?

Într-adevăr, ce poate fi atât de nestatornic, atât de nesigur ca sufletul celui care se schimbă nu numai după sentimentul și voința altuia, dar chiar după înfățișarea și la un semn al lui?

Spune cineva nu, spun și eu nu. Spune da, spun și eu. În sfârșit, mi-am impus mie însumi să fiu în toate de părerea altuia, după cum spune tot Terențiu⁴⁷, prin gura personajului Gnatho; a-ți face astfel de prietenii înseamnă a fi cu totul ușuratic. Dar sunt mulți oameni asemănători lui Gnatho; când ei sunt mai presus prin naștere, situație și reputație, lingușirea lor e primejdioasă, fiindcă vorbelor lor mincinoase li se adaugă și autoritatea.

Iar prietenul lingușitor, dacă ești atent, se poate deosebi de cel sigur și se poate recunoaște tot așa cum putem distinge tot ce e falsificat și imitat de ce e natural și adevărat. O adunare, care e formată din oameni

⁴⁶ Terențiu, autorul de comedii, era protejat de Laelius

⁴⁷ În piesa *Eunucul*

foarte nepricepuți, își dă seama totuși de obicei care e deosebirea între un demagog, adică un cetățean lingușitor și ușuratic, și între altul statornic, serios și grav. Prin ce lingușiri căuta de curând C. Papirius⁴⁸ să câștige aprobarea adunării, când propunea legea privitoare la realegerea tribunilor poporului! Eu m-am opus; dar nu voi spune nimic despre mine; voi vorbi mai bucuros despre Scipio. O, zei nemuritori, câtă gravitate și câtă maiestate a pus în discursul său! L-ai fi putut numi ușor conducătorul poporului roman, nu un simplu tovarăș de luptă. Dar ai fost acolo, și cuvântarea se află în mâinile tuturor. Așadar o lege populară a fost respinsă prin votul poporului. Și, ca să revin la mine, vă amintiți cât de populară părea, în timpul consulilor Quintus Maximus, fratele lui Scipio, și Lucius Mancinus⁴⁹, legea lui Caius Licinius Crassus privitoare la funcțiile sacerdotale. Căci cooptarea în colegiile sacerdotale era trecută pe seama poporului. Ba chiar acesta a început cel dintâi să vorbească poporului, cu fața spre for⁵⁰; totuși, religia zeilor nemuritori, pe care o apăram eu, a învins ușor cuvântarea demagogică a aceluia. Aceasta s-a petrecut în timpul preturii mele, cu cinci ani înainte de a fi devenit consul; astfel, cauza aceea a fost apărută mai mult prin ea însăși decât prin autoritatea deosebită a oratorului.

XXVI. Iar dacă pe scenă, adică în adunarea poporului, unde e foarte mult loc pentru lucruri născocite și închipuite, adevărul totuși învinge, numai să fie dat la iveală și pus în lumină, ce trebuie să se întâmple în prietenie, al cărei preț stă în întregime în adevăr? În aceasta dacă nu vezi, cum se spune, o inimă deschisă și nu ți-o deschizi pe a ta, nu e nimic sincer, nimic sigur, nici măcar că iubești sau ești iubit, fiindcă nu știi cât adevăr este aici.

De altminteri, această lingușire, oricât de primejdioasă ar fi, nu poate dăuna totuși nimănui decât celui care o primește și se încântă de ea. Așa se face că la vorbele lingușitorilor își pleacă urechea mai ales cel care el însuși se aprobă și e foarte încântat de sine. Într-adevăr, virtutea se iubește pe sine; căci ea se cunoaște foarte bine și înțelege cât e de vrednică de iubire; eu însă vorbesc acum nu de virtute, ci de părerea falsă despre virtute. De fapt, cei mai mulți doresc doar să pară înzestrați cu virtute decât să fie într-adevăr virtuoși. Acestora le place lingușirea, aceștia, când li se spun vorbe pe placul lor, socotesc că acele vorbe goale sunt o dovadă a meritelor lor. Așadar, o astfel de prietenie, în care unul nu vrea să audă adevărul, iar celălalt e gata să mintă, n-are nici o valoare. Și lingușirea paraziților în comedii nu ne-ar părea hazlie, dacă n-ar exista soldați fanfaroni⁵¹.

Thais îmi mulțumește mult?

Era de-ajuns să răspundă: „Mult”. „Grozav de mult”, spune el. Lingușitorul umflă totdeauna ceea ce insul pe placul căruia vorbește dorește să fie mare.

⁴⁸ C. Papirius Carbo; tribunii poporului nu puteau până atunci fi realeși decât după un interval de zece ani; Carbo propunea o lege care permitea alegerea în anul imediat următor; legea a fost combătută de Scipio și respinsă (anul 131).

⁴⁹ Quintus Maximus și Lucius Mancinus, consuli în anul 143. În timpul consulatului lor, tribunul Crassus propuse să se înlocuiască sistemul cooptării în colegiile sacerdotale prin alegeri.

⁵⁰ Până atunci oratorii vorbeau cu fața spre clădirea senatului, nu spre for

⁵¹ Tipul soldatului fanfaron aparține comediei grecești, imitat de Terențiu în *Eunucul*; aici soldatul fanfaron întreabă și parazitul răspunde.

De aceea, deși aceste minciuni lingușitoare au trecere la cei care ei înșiși le caută și le provoacă, totuși chiar oamenii mai serioși și mai statornici trebuie îndemnați să ia seama să nu se lase cumva înșelați prin lingușiri abile. Pe cel care lingușește pe față îl vede oricine, dacă nu e cu totul lipsit de minte; trebuie să ne ferim însă cu grijă să nu se strecoare între noi lingușitorul viclean și ascuns. Căci nu e prea ușor de recunoscut, deoarece adesea, chiar când se opune, aprobă și, prefăcându-se că mustră, lingușește, iar în cele din urmă se dă bătut și admite să fie învins, pentru ca cel care a fost înșelat să pară că a avut dreptate. Ce e însă mai rușinos decât să fii înșelat? Trebuie să ne ferim mai ales să nu se întâmple ca în acea comedie:

Cât de strașnic m-ai învățit și m-ai înșelat azi

*Mai mult decât pe toți acești bătrâni stupizi de comedie*⁵².

Căci și în piesele de teatru acest personaj al bătrânului nechibzuit și credul e cel mai stupid. Dar nu știu în ce chip, de la prietenii oamenilor desăvârșiți, adică ale înțelepților (vorbesc de acea înțelepciune care pare accesibilă omului), discuția a alunecat la prietenii ușuratece. De aceea să revenim la primul nostru subiect, și cu aceasta să încheiem, în sfârșit.

XXVII. Virtutea, virtutea, zic, Caius Fannius și tu, Quintus Mucius, leagă și păstrează prietenii. Căci în ea este armonia, în ea stabilitatea, în ea statornicia; când ea se înalță și-și arată lumina și când vede și recunoaște la altul aceeași lumină, se apropie de ea și primește, la rândul său, lumina pe care o are celălalt; de aici ia naștere fie iubirea, fie prietenia, căci amândouă își trag numele de la „a iubi”; iar a iubi nu e nimic altceva decât a-l prețui pe cel pe care-l iubești, nesilit de vreo lipsă și neurmărind vreun folos; folosul totuși înflorește de la sine din prietenie, chiar dacă nu l-ai căutat.

Cu această iubire am cinstit în tinerețea noastră bătrâni ca Lucius Paulus, Marcus Cato, C. Gallus, Publius Nasica și Tiberius Gracchus, socrul lui Scipio al nostru; ea strălucește și mai mult între cei de aceeași vârstă, ca între mine și Scipio, Lucius Furius, Publius Rupilius și Spurius Mummius. Iar la rândul nostru bătrâni, ne găsim mângâierea în iubirea tinerilor, ca de pildă într-a voastră, ca în aceea a lui Quintus Tubero; de fapt, pe mine mă încântă chiar prietenia foarte tânărului Publius Rutilius și a lui Aulus Verginius⁵³. Dar fiindcă rostul vieții și al firii noastre este astfel rânduit ca o generație să se nască dintr-alta, trebuie desigur să dorim din toată inima să putem ajunge, cum se spune, la capătul cursei împreună cu contemporanii noștri, cu care am luat plecarea în același timp.

Pentru că lucrurile omenești sunt însă șubrede și trecătoare, trebuie să căutăm totdeauna câțiva oameni pe care să-i iubim și de care să fim iubiți; căci, dacă îndepărtăm iubirea și devotamentul, îndepărtăm orice plăcere din viață. Pentru mine, deși a fost răpit pe neașteptate, Scipio trăiește totuși și va trăi neconținut; căci în acest ilustru bărbat am iubit virtutea, care n-a pierit. Și ea îmi stăruie înaintea ochilor nu numai mie, care am simțit-o întotdeauna prezentă, dar va fi strălucită și deosebită între toate chiar pentru urmași. Nimeni nu va concepe și nu va spera vreodată lucruri într-adevăr mari fără a socoti că trebuie să-și amintească de el și să aibă înaintea ochilor chipul lui.

Într-adevăr, dintre toate bunurile pe care mi le-a dat soarta sau

⁵² Citat probabil dintr-o piesă a lui Caecilius Statius, astăzi pierdută.

⁵³ Prieteni ai lui Scipio: primul a fost tribun militar sub ordinele lui Scipio la asediul Numanției; Aulus Verginius, jurisconsult

natura, nu e nici unul pe care să-l pot compara cu prietenia lui Scipio; în ea am găsit înțelegere deplină asupra treburilor publice, în ea sfat în treburile mele particulare și tot în ea o tihnă plină de farmec. Niciodată nu l-am jignit cu absolut nimic, cel puțin cât mi-am putut da seama; iar eu n-am auzit de la el nimic neplăcut. Trăiam în aceeași casă, aveam aceeași hrană și aceeași masă; eram tot timpul împreună nu numai în campanie, dar și în călătoriile și popasurile noastre la țară.

Ce să mai spun despre străduințele noastre de a cunoaște și a învăța mereu ceva, cu care, departe de ochii lumii, ne-am petrecut tot timpul liber. Dacă reținerile și amintirea acestor lucruri ar fi pierit odată cu el, n-aș putea suporta nicidecum regretul după un om atât de legat de mine și atât de iubitor. Dar ele n-au pierit, ci mai degrabă se hrănesc și sporesc din gândurile și din amintirile mele; și chiar dacă aș fi lipsit cu totul de ele, până și vârsta pe care-o am îmi aduce o mângâiere. Căci nu mai pot avea prea multă vreme acest regret; iar toate suferințele de scurtă durată trebuie să fie suportabile, chiar dacă sunt mari.

Iată ce-am avut de spus despre prietenie. Iar pe voi vă îndemn să prețuiți atât de mult virtutea, fără de care prietenia nu poate exista, încât, afară de ea, să nu socotiți nimic mai presus decât prietenia.
